

УДК 800.935:332.3

Тур О.М., методист Навчально-наукового центру післядипломної та дистанційної освіти Кременчуцького державного політехнічного університету.

Терміни-композиції у системі понять землепорядної галузі

Статтю присвячено вивченню термінів-композицій терміносистеми землеустрою та кадастру. Автором зроблено спробу визначити продуктивні моделі творення та специфічні риси цих лексичних одиниць у досліджуваній галузі.

This article is devoted to compound words studying in organization of the land use and cadastre terminology. The authors has made an attempt to determine productive models of creation and specific features of lexical compound units in this sphere.

Світ науки й техніки завжди перебуває в русі, якого вимагає постійне прагнення людини пізнати нове. Цей процес потребує відповідного мовного забезпечення, вимагає від термінологічної лексики абсолютної можливості найменування нових понять або уточнення вже існуючих. “За багатьох комунікативних ситуацій виникає потреба у висловленні двох ідей однією лексеєю, словом” [1, с. 6]. Очевидною стає тенденція до появи у термінологічній лексиці складних понять, що виникають у результаті основокладання (композиції).

Основокладання – це поєднання кількох основ слів за допомогою інтерфіксів **о**, **е** чи без них. Результатом основокладання є складні слова, або композиції (від. лат. *compositus* – складний, складений із частин). За останні десятиліття з’явилися праці учених-мовознавців, присвячені складним словам [1; 7; 11; 19]. Серед них виділимо ті, у яких висвітлюються питання історії виникнення композицій [18; 22; 10], у тому числі утворення композицій унаслідок лексикалізації назв понять, виражених словосполученнями, що супроводжується зміною форми (структури) та семантики одиниць, які є компонентами композицій [15; 8; 20; 23]. Семантику та словотвірну структуру складних слів досліджувала Н.Ф.Клименко [11;12;13], а процеси утворення складних слів на синтаксичній основі розглядала К.Г.Городенська [7]. Терміни-композиції були об’єктом уваги А.А.Бурячка, Е.І.Огар, М.П.Богуцької [5; 17; 4]. Н.Ф.Клименко вважає, що 10 відсотків словникового складу української мови становлять складні слова, причому, на її думку, спочатку виникло словоскладання, а вже потім на його ґрунті сформувалося основокладання, якому властивий більший ступінь зв’язку між компонентами [13, с. 9]. Терміни-композиції в українській

терміносистемі землеустрою і кадастру посідають важливе місце, а утворення термінів шляхом основокладання є досить продуктивним способом термінотворення, оскільки складні назви мають кілька досить вагомих переваг перед іншими номінаціями. По-перше, вони завжди коротші, ніж словосполучення, на основі яких будуються; по-друге, “складні слова потрібні не тільки для задоволення потреби в нових словах, а також у тому, що часто справді існує потреба висловити дві ідеї в одному слові” [6, с. 46]. Здатність термінів-композицій передавати в одному слові два або більше понять відповідної галузі знань зумовлює третю перевагу таких найменувань – вони є засобом мовної економії.

Н.Ф.Клименко у своїх працях про складні слова аналізує словотвірне значення таких слів, з’ясовує синтагматичні та парадигматичні властивості композицій. Синтагматичні властивості складного поняття виявляються в особливостях внутрішньої співвіднесеності компонентів, а парадигматичні – у здатності породжувати структурну єдність, що називається словотвірним гніздом. Вивчаючи будову твірних словосполучень, різноманітні типи складних слів, дослідниця встановила своєрідність творення композицій різних частин мови, визначила словотвірні можливості складних слів, виокремила в семантиці досліджуваних одиниць оцінні, модальні, емотивні елементи, а також фактори, що впливають на організацію семантичної та словотвірної структури складних слів [11, с. 6]. Сучасні дослідження в мовознавстві засвідчують, що статус композицій учені визначають через порівняння їх з простими словами, які є твірною основою для творення складних понять. “Складне слово, – як стверджує П.Ф.Фортунатов, – це результат лексикалізації словосполучень”, причому новоутво-

рені слова – це складні знаки думки, які не членуються на інші слова [25, с. 25]. Складні слова і словосполучення, від яких безпосередньо вони утворені, мають спільні і відмінні ознаки. Об'єднує їх певна семантична єдність, наприклад: *землезрошення* ← *зрошення землі*, *породоосідання* ← *осідання порід*, *утома ґрунту* ← *ґрунтовтома*, *поглиблення дна* – *днопоглиблення*, *утворення ґрунту* – *ґрунтоутворення*. Складний термін становить неподільну структурну лексичну єдність, що відрізняє композит від словосполучення. У зв'язку з цим Н.С.Родзевич підкреслює, що “складне слово є новотвором, що виник унаслідок складання двох (або більше) окремих слів, основ або коренів, новотвором, що становить не тільки семантичну, а й структурну єдність” [21, с. 10]. Крім цього, словосполучення, як правило, є підрядним, у ньому виділяємо основне і залежне слово. У терміні-композиті не спостерігаємо такої залежності. Зауважимо, що не від будь-якого словосполучення можна утворити композит, а лише від того, на думку Н.Ф.Клименко, “де є тісний зв'язок між його членами” [11]. Дослідниця виділила вісім видів словосполучень, на базі яких утворюються іменники-композити: дієслівно-іменниковий, прикметниково-іменниковий, числівниково-іменниковий, займенниково-іменниковий, прислівниково-дієслівний, дієслівно-дієслівний, прикметниково-прикметниковий, іменниково-іменниковий.

Українські терміни-композити землеустрою та кадастру найчастіше утворюються від таких словосполучень:

1. Словосполучення *дієслово + іменник*. При кореляції таких словосполучень і композитів спостерігаються абстрагування значення дії та зміна синтаксичної функції дієслова на іменникові функції.

– словотвірна модель: основа іменника + о/е + віддієслівний іменник із суфіксами *-анн(я)*, *-енн(я)*, *-нн(я)*. За такою дуже продуктивною моделлю творяться переважно терміни на позначення процесу та назви речовин і матеріалів, пов'язаних із цим процесом. Наприклад, *землеволодіння*, *ґрунтоутворення*, *гороутворення*, *землеочищення*, *болототворення*, *землекористування*, *водокористування*, *гумусонакопичення*, *землечерпання*, *торфоутворення*, *структуруєтварення*, *берегоукріплення*, *осадонакопичення*;

– словотвірна модель: основа іменника + о/е + віддієслівний іменник із суфіксом *-ств(о)*. Віддієслівний іменник цієї моделі може мати значення “знати, відати”: *ґрунтознавство*, *землезнавство*, *природознавство*, *рекультивознавство* або “щось змінювати, виробляти, створювати”: *землеробство*;

– словотвірна модель: основа іменника + о/е + віддієслівний іменник із суфіксом *-ач*, *-ник*, *-*

ець. За цією моделлю формуються терміни, що позначають суб'єктив дії (*вигодонабувач*, *заставоутримувач*, *землевласник*, *землевпорядник*, *землезнавець*, *землепроходець*), а також прилади та пристрої (*землерозрівнювач*, *ґрунтотідушувач*, *ґрунтозмішувач*, *ґрунтопоглиблювач*);

– словотвірна модель: основа іменника + о/е + віддієслівний іменник із нульовим суфіксом. Ця модель превалює при творенні назв вимірювальних приладів та осіб, що ними користуються: *віддалемір*, *землемір*, *вологомір*, *нахиломір*. Крім цього, так утворюються назви механізмів та пристроїв: *ґрунтонос*, *трубопровід*, *зливоспуск*, *водогін*, *водоупор*, назви деяких процесів: *землеподіл*, *лісосплав*, *водозбір*; назви властивостей: *кругообіг*, *газообмін*, *повітровміст*, *повітрообмін*; назви осіб за певним видом діяльності: *землероб*, *землекоп*.

– словотвірна модель: основа іменника + о/е + віддієслівний іменник на *-к(а)*: *аерофотозйомка*, *вуглерозробка*, *землеусадка*, *землечерпалка*;

– словотвірна модель: основа іменника + о/е + віддієслівний іменник на *(а)*: *ґрунтовтома*;

– словотвірна модель: основа іменника або прикметника + о/е + віддієслівний іменник на *-ість*. Ця модель є продуктивною при творенні термінів, що позначають властивості. Наприклад: *водонасиченість*, *вологомісткість*, *теплопровідність*, *теплоємність*, *повітропроникність*, *водопроникність*, *гумусонакопиченість*.

2. Словосполучення *прикметник + іменник*. Словотвірна модель: основа прикметника + о/е + іменник: *чорнозем*, *сірозем*, *жовтозем*, *верховодка*, *добросусідство*. Ця словотвірна модель використовується при творенні прикметників, а також назв іменників зі значенням речовин, матеріалів.

3. Займенник сам + о + іменник дієслівного походження. У такій моделі, як вказують мовознавці [24, с. 10], займенник сам має значення “дії, замкненої в самому предметі: певна ознака криється в самому процесі”, а тому так формуються терміни – назви дій та процесів: *саморегуляція*, *самовідтворення*, *самомульчування*, *самоврядування*, *самоорганізація*.

4. Неозначено-кількісні числівники *багато*, *мало* або прислівник *рідко* + іменник або прикметник, наприклад: *багатоземелля*, *багатопілля*, *малолісся*, *малоземелля*, *малопродуктивний*, *малородний*, *малородючий*, *рідколісся*.

5. Прислівники *сильно*, *середньо* або *слабо* + прикметник, наприклад:

слабосолонцюватий, *середньосолонцюватий*, *сильносолонцюватий*, *сильнозмитий*, *середньородований*, *слаборозвинений*, *високоеродований*, *слабогумусовий*.

Проведений нами структурно-генетичний аналіз термінів-композитів землеустрою та кадастру показав, що у процесі їхнього творення

беруть участь питомі та запозичені терміноелементи. У зв'язку з цим можемо виділити три різновиди композитів, виокремлені залежно від походження складових частин:

1. Композити, утворені поєднанням кількох власномовних елементів: *віддалемір, землезнавець, водозбір, землеусадка, берегоукріплення, гороутворення, малоземелля*.

2. Композити із запозиченими структурними елементами: *геологія, макрорельєф, мікрогранули, аерофотозондування, відеозондування*.

3. Терміни, до складу яких уходять як національні, так і запозичені частини: *гумусонакопиченість, амінокислоти, лісомеліорація*.

У складі терміносистеми землеустрою та кадастру велика група термінів, які мають у своїй структурі інтернаціональні за походженням, проте давно засвоєні українською мовою компоненти. Вони можуть стояти у постпозиції або у препозиції. Статус таких термінів у науковій літературі витлумачено досить суперечливо: їх називають афіксоїдами [9], афіксами [14], афіксальними радикалоїдами [16], препозитивними та постпозитивними блоками [2]. Н.Ф.Клименко вважає, що ці компоненти не можна називати афіксами, вона трактує їх як основи [13]. Такої ж думки Безпояско О.К. та Городенська К.Г. [3]. Ми у своєму дослідженні теж дотримуватимемося цієї думки і називатимемо їх основами.

Ітернаціональні терміноелементи мають певну спеціалізацію. Найбільш продуктивні такі основи: *гео-* (від грец. земля), *гідро-* (від грец. вода), *полі-* (від грец. численний), *моно-* (від грец. один, єдиний), *мікро-* (від грец. малий), *макро-* (від грец. великий, довгий), *мезо-* (від грец. середній, серединний), *псевдо-* (від грец. обман, вигадка, помилка). Вони, як спільний значеннєвий множник, орієнтують на особливість, властивість поняття, названого другою основою. Наприклад, *геологія, геофізика, геодезія, геоцентричний, геохронологія, гідрографія, гідроаккумулявання, мезофауна, мезорельєф, псевдоопідзолення, псевдооглеєння, мікрорельєф – макрорельєф, мікроагрегати – макроагрегати, поліваріантні – моноваріантні землі*. Серед таких основ трапляються основи з протилежними значеннями, які є способом творення спільнокореневих антонімів.

У ролі другого компонента в термінах-композитах досліджуваної галузі найчастіше бувають такі: *-метр, -метрія, –граф, -графія, -лог, -логія, -кліналь: тахеометр, гіпсометрія, топограф, топографія, геолог, геологія, геоантикліналь, геосинкліналь, геокріологія, геодиметр, геотехнологія*.

Особливої уваги в складі термінів землеустрою та кадастру заслуговують компози-

ти, що позначають прилади, пристрої та їхні механізми. Невелика кількість із їх числа мають власномовне походження (*світловідалемір, рівнемір, далекомір*), деякі поєднують автохтонні та запозичені структурні елементи (*радіодальномір*). Проте переважна більшість із них утворилася внаслідок складання основ іншомовних слів. *Теодоліт* – (від гр. θεός – розглядаю, δολίχος – довгий) прилад для вимірювання кутів, *гіртеодоліт* (гр. γύρος – коло – візирний прилад для визначення азимутів напрямів на земній поверхні; *екліметр* – (від гр. ἐκλίμα – відхід, μέτρον – вимірюю) – прилад, за допомогою якого приблизно визначається кут нахилу лінії місцевості до горизонту; *профілограф* – (від італ. profilo – обрис, гр. γράφω – пишу) – прилад для вимірювання перевищень і висот; *кіпрегель* – (від нім. Kirpen – перекидати, Regel – лінійка) – прилад для зйомки місцевості; *тахеометр* – (від гр. ταχος – швидкість, μέτρον – вимірюю) – прилад для зйомки; *мікрометр* – (від гр. μικρος – малий, μέτρον – вимірюю) – прилад для вимірювання відстаней.

Деякі основи термінів-композитів можуть виступати як першим, так і другим компонентом у композитах: *землеупорядкування – чорнозем, лісостеп – дрібнолісся, землеустрій – малоземелля*.

Іноді до складного терміна, що має два структурні елементи, додається у ролі початкової або кінцевої частини ще одна або кілька основ. Так утворюються композити, що мають у складі три і більше основ: *фотограмметрія, гідрогеологія, гідрогеотермічний, гідрометеорологія, біогеохімія, буроземоутворення*.

Нами виявлені терміни-композити, що утворилися від словосполучень із сурядним зв'язком між компонентами. Це, як правило, складні прикметники, що позначають комплексну ознаку предмета або дії: *дерново-підзолистий, грудкувато-зернистий, водно-повітряний, біогенно-аккумулятивний, алюмо-гумусо-ілювіальний, залізисто-гумусо-ілювіальний, ґрунтового-гідрологічний*. У досліджуваній термінології трапляються терміни, що утворилися від словосполучень із сурядним та підрядним зв'язком між словами. Причому якої закономірності в розташуванні таких частин нами не виявлено: *буроземно-підзолистий і лугово-буроземний, дерново-буроземний, дрібногрудкувато-зернистий*.

Отже, композиція – один із продуктивних способів творення термінів у галузі землеустрою та кадастру, а моделі, за якими виникають композити, історично складаються відповідно до внутрішніх закономірностей мови.

Література

1. Азарова Л.Є. Складні слова в українській мові: структура, семантика, концепція "золотої" пропорції. – Вінниця: Вид-во Вінницьк. пед. ун-ту, 2000. – 222 с.
2. Акуленко В.В. Вопросы интернационализации словарного состава языка. – Харьков: Изд-во Харьк. ун-та, 1972. – 215 с.
3. Безпояско О.К., Городенська К.Г. Морфеміка української мови. – К.: Наук. думка, 1987. – 211 с.
4. Богущька М.П. Структурно-словотворчі особливості української термінології // Склад і структура термінологічної лексики української мови. – К.: Наук. думка, 1984. – 190 с.
5. Бурячок А.А. Спільні словотворчі процеси в іменниковій термінології східнослов'янських мов // Науково-технічний прогрес і мова. – К.: Наук. думка, 1976. – 85 с.
6. Винокур Г.О. О некоторых явлениях словообразования в русской технической терминологии // Труды МИИФЛИ: Сб. статей по языковедению. – М., 1939. – Т. V. – С. 46-56.
7. Городенська К.Г. Структура складних іменників у контексті семантичного синтаксису // Мовознавство. – 1988. – №3. – С. 27-34.
8. Горпинич В.О. Відтопонімічні прикметники в українській мові: Питання теорії і історії словотвору. – К.: Вища школа, 1976. – 140 с.
9. Жовтобрюх М.А. Мова української періодичної преси (кінець XIX – початок XX ст.). – К.: Наук. думка, 1970. – 303 с.
10. Історична граматики української мови. – К.: Рад. школа, 1962. – 510 с.
11. Клименко Н.Ф. Морфологічна будова композитів // Морфологічна будова сучасної української мови. – К.: Наук. думка, 1975. – С. 5-34.
12. Клименко Н.Ф. Словоскладання. Аббревіація // Словотвір сучасної української мови. – К.: Наук. думка, 1979. – С. 314-402.
13. Клименко Н.Ф. Словотворча структура і семантика складних слів у сучасній українській мові. – К.: Наук. думка, 1984. – 251 с.
14. Ковалик І.І. Логіко-лінгвістична проблематика технічної термінології у слов'янських мовах // Наукові записки Львів. ун-ту 1969, Сер. філології, вип. 6: Львів, 1969. – Вип. 6. – С. 19-23.
15. Ковалик І.І. Питання іменникового словотвору в східнослов'янських мовах у порівнянні з іншими слов'янськими мовами. – К.: Вид-во Львів. ун-ту, 1958. – 153 с.
16. Моисеев А.И. К определению термина // Семиотические проблемы языков науки, терминологии и информатики. Ч. 2. – М.: Изд-во Моск. ун-та, 1971. – С. 336-338.
17. Огар Е.І. Українська друкарська термінологія: формування та функціонування: Автореф. дис... канд. філол. наук: 10.02.01 / НАН України, Ін-т укр. мови. – К., 1996. – 17 с.
18. Плющ М.Я. Словотворення та вивчення його в школі. – К.: Вища школа, 1985. – 127 с.
19. Плющ П.П. Історія української літературної мови. – К.: Вища школа, 1971. – 423 с.
20. Родзевич Н.С. Деякі словотворчі тенденції сучасної термінологічної лексики української, російської та інших європейських мов // Мовознавство. – 1963. – Т. 18. – С. 23-24.
21. Родзевич Н.С. Про будову складних слів у сучасній українській мові // Українська мова в школі. – 1952. – №6. – С. 10-19.
22. Склад і структура термінологічної лексики української мови. – К.: Наук. думка, 1984. – 163 с.
23. Сучасна українська літературна мова / За ред. А.П.Грищенка. – К.: Вища школа, 1993. – 366 с.
24. Сучасна українська літературна мова: Підручник / А.П.Грищенко, Л.І.Мацько, М.Я. Плющ та ін.; За ред. А.П. Грищенка. – К.: Вища шк., 1997. – 493 с.
25. Фортунатов Ф.Ф. Избранные труды; В 2-х т. – М.: Учпедгиз, 1956. – Т. 1. – 456 с.